

Из каталога *Стална изложба етнографске спомен збирке Христифора Црниловића*,
издавач Етнографски музеј у Београду, Београд, 1986.

Међу колекционарима чије збирке привлаче посебну пажњу наше културне јавности, једно од најистакнутијих места несумњиво припада сликару и колекционару Христифору Црниловићу. Велика вредност његове етнографске збирке је како у врсти и бројности тако и у систему истраживања и начину одабирања сакупљених предмета. Стварање и деловање Христифора Црниловића, истрајног и неуморног истраживача и сабирача националног културног наслеђа, развијали су се од његове најраније младости, кроз сликарске склоности, и добијали су постепено праве вредности у етнографско-колекционарском раду, коме је посветио цео свој живот.

По садржају, Етнографска спомен-збирка Христифора Црниловића представља својеврстан музеј. Осим 2 600 предмета велике културне вредности, Збирка обухвата и 1 617 негатив-плоча објеката снимљених на терену и из збирке, више од 23 000 листова рукописне грађе забележене на терену и из литературе, као и приручну библиотеку историјскоетнографског садржаја, са више од 700 књига и часописа. Све то сабрао је предано, зналачки, уз велике тешкоће и самоодрицање, истраживач и патриота Христифор Црниловић, са циљем не само да сакупља и чува разноврсне творевине народне културе већ и да сагледа и открије њихово порекло, значење, улогу и развој са етнолошког становишта. То се, пре свега, односи на сеоске и градске ношње и накит, а у мањој мери и на друге колекције у Збирци (покућство, посуђе, делови дрворезбарених ентеријера, ћилими, алати појединих заната, прибори за пушење, писање, чешљање, предење, бојење, ткање, затим оружје, коњска опрема, предмети уз обичаје, музички инструменти, црквени предмети и др.). Изузев нумизматике, археолошког материјала, старословенског оружја и средњовековног накита, већина материјала пореклом је из XIX и XX века, а потиче из Србије и Македоније, и, у мањем броју, из других крајева Југославије и Грчке.

Поштујући жељу Христифора Црниловића, целокупан материјал са етнографским и културно-историјским предметима, илустративним материјалом, рукописном грађом и библиотеком, наследник Љиљана Стаменовић Стошић поклонила је граду Београду. Збирка Христифора Црниловића пресељена је из Власотинаца у Београд 1967. године. За њен смештај, чување и излагање, до изградње нове зграде Етнографског музеја у Београду, уступљене су просторије Манакове куће. Поставка музеја *Етнографска спомен-збирка Христифора Црниловића*, као и стручна, музеолошка и научна обрада целокупног материјала Христифора Црниловића поверена је Етнографском музеју.

Стална изложба Збирке *Народне ношње и накит централнобалканског подручја у XIX и у првим деценијама XX века* свечано је отворена 17. новембра 1968. године.

Манакова кућа, која представља један од ретких сачуваних објеката стамбене источњачко-балканске архитектуре у Београду из тридесетих година прошлог века, стављена је под заштиту. Првобитно је била мањих димензија, али су јој касније додавана нова одељења, о чему сведоче и прозори у унутрањем делу зграде. Грађена је у бондручној конструкцији, с ниским кровом и истакнутом стрехом. Одликује се бројним малим прозорима, што је једна од одлика те врсте архитектуре. Припадала је цинцарском трговцу Манаку, по коме је добила име и задржала га до данас.

Рођен у Власотинцима 8. фебруара 1886. године, у грађанској породици, у српској патријархалној средини, Христифор Црниловић је основно образовање стекао у родном месту, а затим у Лесковцу и Пироту. Већ у првим годинама школовања јавило се његово интересовање за традиционалне културне вредности, о чему је касније у својим забелешкама писао: „Први разред гимназије учио сам у Лесковцу, а други у Пироту и битна разлика трију типова ношње етнички различитих средина око мога завичаја Власотинца, још тада ми је пала у очи, дубоко ме је заинтересовала и тај интерес, стално одржан и прошириван и на друге крајеве, није ме напуштао целог живота“.

Интересовање и наклоност за народне творевине, који су се најпре одразили у бележењу и скицирању мотива текстилне орнаментике, развијали су се упоредо са даљим школовањем Х. Црниловића. Под утицајем „унутрашње тежње за сликарско изражавање“, Црниловић напушта гимназију после другог разреда и, по одобрењу родитеља, оца Прокопија и мајке Василије, рођене Барнодолски, уписује се у сликарску школу Ристе Вукановића у Београду. Гимназију је доцније завршио, приватно полагајући испите.

У школи Ристе Вукановића провео је од 1899. до 1903. године, када је отишао у Минхен ради даљег сликарског усавршавања. У Минхену је најпре три месеца похађао приватну школу словеначког сликара Антона фон Ажбеа и исте, 1903. године, положивши пријемни испит, уписао се у државну Академију сликарских уметности. На Академији је на *sahnenklase* провео две године код професора Габриела фон Хаклеа и две године и *malklose* код професора Карла фон Мара. У том периоду је први пут излагао сликарске радове на првој југословенској изложби, у групи српске уметничке омладине која се школовала у иностранству. Студије на Академији, уз извесне прекиде

због финансијских тешкоћа, завршио је 1911. године. По повратку у Србију и пошто је одслужио војни рок у коњичкој дивизији, постављен је за наставника цртања у средњој школи у Неготину.

За време студија на уметничким школама Х. Црниловић је неговао и развијао своје интересовање за прикупљање народне орнаментике. На жалост, сав тај прикупљени фолклорни материјал, као и сликарски радови пропали су у ратовима од 1912. до 1918. године. Као активни учесник првог и другог балканског рата, 1912. године суделова је у борбама за ослобођење Куманова и Битоља, а године у одбијању бугарског напада на Брегалници. По завршетку другог балканског рата отишао је у Скопље, где је радио као наставник цртања у гимназији. Међутим, одмах по избијању првог светског рата, поново је мобилисан. Као војник и учесник многих битака у првом светском рату, године 1915, повлачећи се долином Мораве и Пусте реке, преко Албаније, стигао је са остацима српске војске на Крф. У тим тешким годинама ратовања и страдања преболео је пегави тифус и маларију. По демобилизацији 1918. године, вратио се у Скопље, где је радио све до 1941. године.

Школске 1920. – 1921. године добио је годишње одсуство ради студијског рада на слободној академији Grande chaumiere у Паризу. Истовремено, много времена је провео студирајући слике у галеријама и музејима у Паризу. Пастеле, аквареле и уља излагао је са сликарском групом Nationale, а по повратку у земљу повремено и са сликарском групом „Лада“.

Сачувани сликарски радови Х. Црниловића (око 30), рађени у техници пастела, уља и угља, настали су претежно у периоду од 1918. до 1926. године, мада их има и из каснијих година, закључно до почетка другог светског рата. Већина радова су студије женског акта и портрети, а мањи је број пејзажа и мртве природе. Био је изванредан цртач и до танчина је познавао грађу човека. Фигуру и пејзаж сликао је у духу наших пленериста.

Иако је као сликар са највишим сликарским образовањем излагао после првог светског рата у Паризу и у Београду, Х. Црниловић се веома брзо повукао под притиском авангарде и нових стремљења у сликарству тог времена. О томе Црниловић каже: „Ја у сликарству не марим ни за пејсаж ни за мртву природу. А кад не могу да сликам акт као најсуптилнији облик у ликовној уметности, не марим уопште да сликам“. Повлачењу из сликарског живота унеколико је допринела и болест – пегави тифус и маларија, која је Х. Црниловић преболео у првом светском рату и од којих су остале трајне последице (подрхтавање руку), „услед чега се доцније нисам могао бавити графиком“, како је забележио у аутобиографским подацима.

Уместо сликарству, Црниловић се све више посвећивао истраживачком и колекционарском раду, који ће га веома брзо потпуно и трајно заокупити. Познајући свој завичај, а затим постепено упознајући и шире подручје јужне Србије и Македоније, као и културну слојевитост балканског простора, Х. Црниловић је све дубље понирао у слојевиту структуру материјалне заоставштине и културног наслеђа народа. На свом животном и стваралачком путу Црниловић се од обдареног и образованог“ сликара преображавао у истинског истраживача и сабирача националног културног наслеђа. Тај његов истрајан, неуморан и плоносан рад на проучавању и прикупљању појединих облика традиционалне културе, нарочито интензиван у периоду између првог и другог светског рата, поново прекида ратни вихор другог светског рата. По мобилизацији 1941. године, Х. Црниловић, као капетан прве класе, са својим водом пружа отпор непријатељу. Ускоро се враћа у Скопље, одакле на брзину, под притиском бугарских окупационих снага, склања своју збирку код сестре Лепосаве Стаменовић у Власотинце. У раду на проучавању и чувању збирке свесрдно му је, током готово свих година истраживачког и колекционарског рада, помагала и његова млађа сестра Зора Црниловић, професор књижевности.

Године 1942. и 1944. Х. Црниловић је постављен за наставника цртања у Алексинцу. После одласка у пензију 1945. године, вратио се у своје родно место Власотинце, где је и умро 5. јула 1963. године.

* * *

Формирање и развој ентографске збирке Христифора Црниловића временски се, углавном, везује за године између првог и другог светског рата, а у знатно мањој мери за послератни период. Раније интересовање Х. Црниловића за текстилну народну орнаментiku постепено је прерасло у истраживачке и колекционарске амбиције, које су у одређеном правцу усмериле његов однос према материјалу. Тај однос није био само однос уметника кога првенствено привлаче естетска и уметничка вредност обликованих предмета него и однос истраживача који је, следећи своју концепцију и метод рада, настојао да изврши и извесну систематизацију према етничкој, географској и дијалектолошкој припадности. То се, пре свега, односи на народне ношње, и то женске ношње, чијем је проучавању посветио највише пажње, времена и средстава.

Међу 2 600 предмета, у највећем броју су заступљени народне ношње и накит. Народне ношње, набављене на подручју Србије, Косова и Македоније, припадају српском, македонском, муслиманском, арумунском, турском и албанском становништву. Веома

мали број предмета пореклом је из Босне, Црне Горе, Хрватске, Албаније и Грчке. Грађанска ношња из XIX века такође је заступљена одевним предметима из Србије, Косова и Македоније. Народне ношње сеоског и градског становништва употпуњују примерди веза, тканине, пешкира, торби, као и примерци материјала за бојење тканине. Према набројаним предметима, могао би се стећи утисак да су они припадали свим националностима и да потичу из свих крајева Србије, Косова и Македоније подједнако. Међутим, иако су предмети већином са територије Поморавља Јужне Мораве, Косова, Метохије и Македоније, а по времену настанка из XIX и с почетка XX века, важно је рећи да по броју, начину истраживања и обради предмета, сабране женске народне ношње из вардарских, шопских и моравских области, са ношњама македонског и српског становништва, представљају углавном целину, како у склопу колекције народних ношњи, тако и у односу на остали материјал који збирка садржи. Иако је Х. Црниловић, посвећујући све своје слободно време истраживањима и сабирању етнографског материјала, обишао многе крајеве наше земље, разумљиво је да је једно мање подручје, са изразитом етничком појавом, као што је народна ношња припадника српске и македонске националности, могло боље и потпуније да се обради, што је, уосталом, Црниловић и учинио у дугогодишњем раду. О својим теренским истраживањима он каже: „За ту сврху обично сам куповао коња при крају школске године и, јашући, обилазио целог лета села у области коју испитујем, без унапред утврђеног плана. Маршруту су одређивале етничке појаве и њихово географско простирање за којима сам ишао. На путу сам посматрао у првом реду народну ношњу и њему текстилну орнаменту, прикупљајући материјал за један детаљан опис појединих типова ношње. Пред почетак нове школске године продавао сам коња и враћао се редовном школском раду. И тако сваког лета између два светска рата“. У свом интересовању и одабирању материјала руководио се схватањем да су вредне творевине патријархалне културе „само оне које нису доспеле под утицајем фабричке индустрије“, дајући, самим тим, временску границу својим истраживањима, што се одразило и на садржај колекције народне ношње и збирке уопште.

Како га је рад на проучавању и систематизовању народних ношњи, и то женских ношњи, посебно заокушвао, прилазио му је са особитим интересовањем, радећи при том студиозно и предано. Захваљујући својој истрајности и сазнањима која је стекао непосредним посматрањем народног живота, а ослањајући се на резултате рада Ј. Цвијића, С. Тројановића и других познатих научника и стручњака, Х. Црниловић је успео да делимично прикупи и изврши типолошку систематизацију сабраног материјала у веће групе, односно „комплексе“ (како их сам назива) народних ношњи у

областима које је испитивао. То се, пре свега, односи на вардарске, моравске и, делимично, шопске народне ношње сеоског становништва. (систематизација, коју је, са више или мање успеха, извршио унутар већих комплекса, ослања се на територијалну и дијалектолошку припадност. Међутим, разумљиво је да по материјалу нису подједнако обухваћене све варијанте народних ношњи унутар вардарског, моравског и шопског комплекса. Док су поједине групе заступљене готово свим карактеристичним одевним елементима, који дају етничку и типолошку одлику ношње становништва одређене области и времена, поједине групе обухваћене су само појединачним хаљецима, због чега се добија само делимична представа основних одлика те ношње.

Сви остали примерци сеоске народне ношње који припадају другим територијалним, националним и етничким групама, иако су такође систематизовани по истом принципу као и моравске, вардарске и шопске ношње, заступљени су у знатно мањем броју и о њима се не може говорити као о већим целинама које могу дати увид у етничко обележје у погледу одевања народа из тих крајева. Такав је случај и са грађанском ношњом из XIX века са подручја Србије, Косова и Македоније.

Сигурно је да, и са таквим неминовним недостацима, сабрани материјал и извршена систематизација представљају интересантан и значајан резултат истраживачко-колекционарског рада, какав се ретко среће код других колекционара. Веома је значајно да је Х. Црниловић, поред одевних предмета који припадају појединим групама – „комплексима“, сакупио и грађу, израдио етничке карте распрострањења ношњи и снимио или нацртао интересантне одевне и орнаменталне елементе, што умногоме повећава вредност његовог рада и као колекционара и као истраживача. Међутим, треба напоменути да је Црниловић, иако је сабрао веома обимну грађу, бележећи податке приликом истраживања на терену, углавном записивао фрагментарне податке из свих области народног живота. То је утицало на извесно расплињавање па, самим тим, и на то да је и грађа о ношњи непотпуна, иако је управо одећа представљала окосницу његовог дугогодишњег истраживачког и колекционарског рада.

Посебну пажњу Х. Црниловић је посветио прикупљању накита, саставног дела народне ношње. Сеоски и градски накит од сребра, бакра, месинга, бронзе, рађен у свим техникама које се примењују на овим металима, пореклом је из истих области као и колекција народних ношњи. По времену израде и употребе, разноврсни облици накита припадају претежно XIX и првим деценијама XX века, мада није мали број оних који по времену настанка и употребе потичу из ранијих периода. И за накит из XIX и првих деценија XX века не може се рећи да је типичан само за то време, јер се слични или готово исти облици јављају и знатно раније, било као израђевине сеоских мајстора за

широке народне масе или, пак, као скупоцени властелински накит који је народ доцније прихватио у поједностављеном облику и материјалу и сачувао до недавних времена.

Приликом избора и обраде накита, Х. Црниловић није одабирао и систематизовао примерке према врсти, намени, материјалу, техници израде или према хронологији настанка и употребе. Сматрајући да у већини случајева има општији, а не ужи регионални значај за већи део Балканског полуострва, с обзиром на то да су се производи кујунцијских центара продавали на широј територији, Црниловић је настојао да набави што вредније примерке накита разних облика и материјала, без обзира на време настанка и употребе. И заиста, изванредни примерци разноврсно обликованог накита из XIX века и периода који су му претходили, представљају, уз моравске, вардарске и шопске сеоске народне ношње, најзначајнији део целе збирке. На жалост, и подаци о накиту најчешће су оскудни и непотпуни.

У колекцији накита у којој се налази више од 500 примерака издваја се разноврстан и бројан накит за украшавање главе. То су дијадеме, прочелници, тепелуци, игле, наушнице, укошњаци, подбрадници. Племенитошћу материјала и лепотом израде и облика издвајају се дијадеме, прочелници и наушнице. Међу њима је свакако најдрагоценија наушница (Инв. бр. 301) нађена у околини Охрида, раритет накита из XIV века изузетне вредности. Ту су још различити облици наушница из Србије, затим Македоније из периода од XIV до XIX века, међу којима се, по броју и суптилној изради, истичу наушнице звездастог типа косовско-метохијских и македонских кујунцијских центара.

И за украшавање груди Х. Црниловић је сакупио накит различитих облика. Осим огрлица, веома су декоративни перишани, ланчасти украси са розетама, који се носе прикопчани на грудима са обе или само с једне стране.

Прстење, које се иначе јавља у свим нашим крајевима, без обзира на националну, конфесионалну, професионалну или социјалну припадност, одликује се разноликошћу примењеног материјала, облика и намене. Међу одабраним примерцима ахатног, печатног, монограмног и филигранског прстења које потиче претежно из XIX века, вредно је истаћи печатни прстен (Инв. бр. 302) са женским ликом с профила, који је ископан у римским развалинама код места Чаглавице на Косову.

Наруквице, а нарочито пафте – копче за појас, веома су омиљен и чест накит код наших народа. Округле, затим трочлане „пиротске“, пре свега пафте у облику индијске палмете, израђене од сребра, месинга најраспрострањенија су и најчешћи облик пафти не само код нас него и другим балканским земљама. Две пафте (инв. бр. 112 и 150) из Кочана у Македонији и Јањева на Косову, правоугаоног облика, испуњене целом

површином разнобојним емајлом, ређе су употребљаване у нашим крајевима. Како је у народној ношњи ношен претежно ткани текстилни појас, често закачен мањим или већим пафтама, ретки су метални појасеви који су као народни накит имали значај само у одређеним крајевима. Сачувана су три таква појаса (инв. бр. 556, 265, 266) састављена од крупних металних пршљенова, нанизаних на кожни каиш, пореклом из Скопља и Прилепа. Такви појасеви махом су ношени до XVIII века, мада се поједини примерци јављају и до почетка XX века.

Поред појединих група разноврсних облика накита, треба поменути и разне нанизе, ланце и плоче са привесцима за украшавање груди и појаса, затим медаљоне, брошеве и копче, који су у знатном броју заступљени у збирци.

Осим накита као саставног дела народне ношње, који се, без сумње, одликује високим уметничким вредностима, Х. Црниловић је показао довољно интересовања и за алат којим су се кујунције служиле при његовој изради. Отуда се у збирци налази готово целокупан алат једне кујунцијске радионице, несумњиво један од најкомплетнијих који се чува у нашим музејима.

Остали материјал који се поред народне ношње и накита налази у збирци представља такође карактеристичне творевине народних стваралаца у појединим областима и периодима. Међутим, као што је већ речено, Х. Црниловић није могао да посвети подједнаку пажњу свим видовима материјалне културе нити су при одабирању тих предмета одлучивали моменти одређене концепције, као што је био случај са народном одећом. Због тога сакупљени материјал углавном не представља веће целине ни у погледу појединих врста материјала нити у погледу времена настанка и у потребе. И поред тога, међу тим материјалом се налазе вредни предмети наше културне баштине из даље и ближе прошлости. О сабирању тих предмета Црниловић каже следеће: „За време путовања по терену, иако са врло оскудним средствима, нисам могао да одолим искушењу кад наиђем на неку ретку фолклорну старину да за њу издам и последњу пару само да је спасем од пропасти“.

Од етнографског материјала који сачињавају делови покућства, дрворезбарени делови ентеријера градске архитектуре, делови прибора за предење, ткање, бојење, писање, пушење, затим.рабоши и мере, оружје, украсни предмети за коњску опрему, музички инструменти, колекција ускршњих јаја (114 примерака) потребно је издвојити посуђе од керамике, метала и фајанса. колекција керамике садржи 127 производа из грнчарских центара између два светска рата на подручју јужне Србије, Косова и Македоније. То су керамичке посуде (бардаци, ибрици, тестије, зделе, чанци, бокали) израђене на ножном колу и махом глеђосане, које је углавном користило сеоско

становништво. Поред металног посуђа оријенталних облика, има и неколико импортованих украсних посуда од мајолике и порцулана, које су употребљаване у градским срединама у Србији, на Косову и у Македонији у XIX и почетком XX века.

Одвојене групе предмета у збирци јесу предмети религијског карактера (крстови, кандила, кадионице), затим геме, камеје, фигурине из античког периода, као и археолошки материјал из ископина на Косову. Ту је и мања нумизматичка скупина римског, византијског, српског средњовековног и турског новца, као и сребрна човеколика маска (Инв. бр. 303) у гримаси смећа, са шиљатом капом и четири прапорца, која је ископана у околини Скопља и која, вероватно, припада античком периоду.

Уз збирку предмета предати су и инвентари Које је водио сам Х. Црниловић, у којима, осим назива и године набавке предмета, готово нема других података.

И поред извесних разумљивих празнина и непотпуности, етнографска збирка Христифора Црниловића, по обиму и вредности предмета, илустративног материјала, рукописне грађе и са приручном библиотеком, право је место за компаративна проучавања етнографског материјала, а пре свега за сагледавање и вредновање целскупног истраживачког и колекционарног рада Христифора Црниловића, изузетног посленика, који је много учинио на очувању и заштити нашег културног наслеђа.

* * *

Оријентација да се на *сталној изложби* прикажу *Народне ношње и накит централнобалканског подручја у XIX и првим деценијама XX века* уследила је због чињеница што највреднију целину етнографске збирке Х. Црниловића чине појединачни делови и комплети народних ношњи и накита са подручја Србије, Косова и Македоније. Излагањем карактеристичних елемената и комплета женских народних ношњи из наведеног подручја истовремено се пружа могућност за сагледавање основних замисли и метода рада Х. Црниловића који су га руководили у сабирању и одабирању материјала. По типолошкој систематизацији Х. Црниловића, женске сеоске ношње српског и македонског становништва са подручја југоисточне и јужне Србије, Косова, Метохије и Македоније припадају „шопском, моравском и вардарском комплексу“ народних ношњи, а то су управо и тема и подручје који су веома дуго били његова основна прекупација у истраживачком и колекционарском раду. Приказани материјал, осим што има културно-историјски значај, поседује и велику уметничку и естетску вредност, што ће допринети да се у нашој јавности изазове живо интересовање

за наше културно наслеђе, као и за рад и дело Христифора Црниловића, даровитог сликара, по опредељењу истрајног истраживача и сабирача традиционалних товренина становништва нашег поднебља.

Потребно је напоменути да смо у излагању о народним ношњама шопског, моравског и вардарског комплекса и њихових подгрупа приказали онај материјал који одговара сазнањима која су резултат савремених етнологских истраживања народне ношње у поменутим областима. Представљање одређених подгрупа било је условљено и сабраним материјалом, којим су се могле приказати особености народне ношње појединих комплекса и предеоних целина.

На самом почетку изложбеног простора (**соба број 1**) могу се пратити, у основним цртама, животни и радни пут Х. Црниловића. Помоћу илустративног и документационог материјала приказано је школовање Х. Црниловића, од родног места Власотинаца до Београда и Минхена, учешће у ратовима од 1912. до 1918. године и педагошки рад као наставника цртања у Неготину и Скопљу. Ту су и фотоси радне собе и атељеа испуњени сликарским радовима, књигама и предметима из збирке, документи о истраживањима на терену, писма сарадника на терену и познатих стручњака и научника у области антропогеографије и етнологије. Изложене белешке, етничке карте распрострањења типова и варијанти народних ношњи, фото-снимци и цртежи народних ношњи и појединих одевних предмета и орнамената који потичу са теренских путовања, доприносе да се потпуније и са више страна сагледа метод истраживачко-колекционарског рада Х. Црниловића. Да би се приказао његов изузетан смисао у сабирању и стварању те значајне збирке, изложени су и предмети за којима Х. Црниловић није изузетно трагао, него је, кад би на њих наишао, знао да оцени њихову вредност и да их сачува од заборављања и пропадања. Међу осталим предметима изложени су наушница из околине Охрида из XIV века, затим неколико вредних наушница из Србије и Македоније које потичу из периода од XIV до XVIII века, дијадема из XVIII века, српско средњовековно сребрно прстење, примерци старог римског новца, затим новца византијског цара Јустинијана, српског цара Уроша, као и новац из турског периода. Ту су и сребрни печатни прстен са римског налазишта код Чаглавице на Косову, сребрна маска са локалитета код Охрида, пореклом из античког периода.

У другом већем делу изложбе, који обухвата женске народне ношње и накит из XIX и првих деценија XX века, настојали смо, колико је то било могућно, према материјалу који садржи збирка, да прикажемо раздобље у коме су наредна ношња и накит садржавали једну од основних етничких одлика српског и македонског становништва централнобалканског подручја. Разноврсност и богатство одевних и украсних

елемената који се јављају на територији југоисточне и јужне Србије, Косова, Метохије и Македоније одраз су историјских, друштвених, економских и културних збивања у нашој даљој и ближој прошлости. Као и друге етничке појаве и особине материјалне и духовне културе наших народа уопште, народна ношња и накит само су један вид традиционалних творевина формираних у дуготрајном процесу културног развитка појединих етничких група и народа. Тај дуготрајни процес примања, усвајања, сажимања, напуштања или занемаривања појединих особина може се пратити још од доласка словенских племена на Балканско полуострво, преко прожимања аутохтоних и придошлих елемената, преко утицаја римске културе и византијске цивилизације, као и примањем турско-оријенталних елемената у време турске владавине нашим земљама – да поменемо само најпресудније моменте који су изазвали низ других историјских, друштвених, етничких и економских померања и у дуготрајном процесу дали онај облик, у овом случају народну ношњу и накит, у изгледу који познајемо из XIX и првих деценија XX века. И кад се тако посматра развојни пут народне ношње и накита ширих, а такође и ужих, територијалних и етничких региона, постаје јасније због чега су се јавиле веће и мање разлике у облику и начину одевања, у украшавању појединих одевних предмета, које, опет, све заједно дају општу стилску одлику ношње одређених подручја и периода. Такав је случај и са ношњама српског и македонског становништва централнобалканског подручја у XIX и првим деценијама XX века које је, по основним одликама, Х. Црниловић груписао у шопски, моравски и вардарски комплекс наредних ношњи, са више варијантних облика.

Соба број 2. Шопска област, која обухвата југоисточну Србију и североисточну Македонију, настањена је становништвом које се по начину живота и менталитету издваја као посебна група. Ту се задржало и највише стариначког становништва које је, према досадашњим проучавањима, очувало много архаичности и у материјалној и у духовној култури. Како је Х. Црниловић успео само делимично да обухвати и прикупи материјал са овог особеног подручја, то су у приказивању народне ношње „шопског комплекса“ заступљени само одећа и накит из југоисточних крајева Србије, и то из Власине и Црне Траве. Основне одевне елементе женске сеоске ношње тих предеоних целина сачињавају: капа *каица*, преко које су жене све до 60-их година XIX века носиле *футалку* од црног сукна домаће израде, затим кошуља, појас и горњи хаљаци у облику непросечене хаљине без рукава, познати под називом *литак* и *мановил*. Оба хаљетка, карактеристичног кроја, целокупној ношњи дају особан изглед. *Литак* је израђиван од домаће црне вунене тканине изаткане у два нита (*лито*), а *мановил* – од кудељног или од ланеног платна, такође домаће израде. Иста врста хаљетка, али израђена од црног

сукна, била је позната у југоисточној Србији под називима *сукно*, *сукман*. За тај хаљетак карактеристичног кроја, израђен од различитих врста тканина домаће израде, који је био познат и у ношњама других словенских народа, претпоставља се да је старословенског порекла.

Као што је већ речено, *мановил*, односно *литак*, заједно са кошуљом, основни је хаљетак у женским одевању у Власини и у Црној Трави. Дугачка кошуља *аленица*, која припада типу равно кројене тунике са широким равним рукавима, добила је назив по црвеној, *аленој* боји вуненог веза, богато примењеног на рукавима и грудима кошуље. Ношена је испод *мановила*, односно *литка* и била у употреби све до друге половине IX века, када све више почиње да се носи кошуља једноставнијег изгледа и без веза, такозвана *белушка*. Летњи хаљетак *мановил*, такође украшен вуненим везом, али у више боја тамнијих тонова, био је у употреби у исто време када и кошуља *аленица*. За разлику од *мановила*, вунена горња хаљина *литак* задржала се у ношњи ових крајева и до средине XX века. Иако су празнични хаљеци били боље израде и са више извезених украса, празнично одело допуњавано је и различитим облицима накита: иглама за оглавље, огрлицом, копчама за појас, наруквицама. Међу тим металним накитом наизградитије су биле трочлане пафте – копче за појас, рађене у техници искуцавања, украшене махом вегетабилним орнаментима, које су по Пироту, месту израде, биле познате као *пиротске пафте*.

Вредно је истаћи да су изложене кошуље *аленице* са подручја југоисточне Србије, колико је до сада познато, једина два сачувана примерка тог хаљетка са везом црвене боје. Те кошуље, заједно са изложеним примерцима *мановил*, затим *зубуна* – горњег хаљетка без рукава, спреда отвореног целом дужином, израђеног од белог сукна и извезеног црвеном вуном, капом *кашом* и накитом за оглавље, копчама за појас и наруквицама, изузетно су вредни примерци сачуваног народног одела са овог подручја из XIX века.

Изложена сукнена хаљина, изразито зимски хаљетак са дугачким рукавима, коју су жене носиле цреко остале одеће, припада ношњи из Заплања. Та предеона целина простире се у масиву Суве планине и по одликама ношње њеног становништва чини прелаз од шопских ка моравским групама (соба број. 3).

Народне ношње које по Х. Црниловићу припадају „моравском комплексу“ ношњи обухватају јужно Поморавље и косовско-метохијске области. За етничку прошлост тих крајева веома су значајни географски положај и честа кретања становништва као последица ранијих историјских догађаја. Миграције становништва из јужних у северне крајеве после турских освајања овог подручја довеле су до померања извесних

етничких одлика, као и прожимања културних елемената стариначког и досељеног становништва. И у народним ношњама становника Поморавља Јужне Мораве и косовско-метохијских области јављају се извесни сродни елементи, због чега их је могућно посматрати као већу целину. То је, пре свега, врста покривача за главу, такозвани *ручник*, затим *превез*, који су жене стављале преко очешљане косе у трвеље, са умецима од вуне или кудеље, као и сукња *вута*, *фута*, односно *бојче*, *бошча*, *бокча*, састављена попречно из две поле, набрана и отворена целом дужином, тако да се дуж отвора ивице додирују, а понекад и преклапају. Ти елементи ношње, са више варијантних облика, чине битну карактеристику женских сеоских ношњи моравског комплекса. У погледу врсте материјала, дужине и ширине поменутих одевних предмета, затим у погледу других хаљетака, као и по начину украшавања, уочавају се веће или мање разлике између јужноморавских и косовско-метохијских ношњи.

Соба број 3. Народне ношње из Поморавља Јужне Мораве представљене су одећом из предеоних целина Лесковачке Мораве и Понишавља. Изложене сукње *вутаре* из Лесковачке Мораве показују главне одлике овог хаљетка. Састављене из две поле са пругастим шарама, набране и отворене целом дужином, у том крају биле су познате и под називом *пиштимал*. За разлику од памучних, вунене су биле старије. Упоредивањем изложеног *ручника* за покривање главе из Лесковачке Мораве са *ручником* из „сићевачко-јелашничке“ ношње у Понишављу, види се да је овај други, од црвене памучне тканине са уским уздужним пругама, дужи, али са краћим ресама. У Понишављу га нису носиле искључиво жене него и девојке, само без трвеља. Преко дугачке кошуље од домаћег платна, равно кројене, са широким и равним рукавима, богатим везом и геометризираним флоралном орнаментиком, ношени су танки вунени појас и прегача, са крупним клечаним геометријским орнаментима. Преко свега облачила се бела сукнена *ћурдија*, горњи хаљетак без рукава, спреда отворен целом дужином, по ивицама украшен апликацијама чохе и везом. Поред ове старије из XIX века, изложен је и комплет новије ношње из прве половине XX века. Из Понишавља је приказан и накит за женско оглавље *ручник* (подбрадници, наушнице, укошњаци).

Соба број 4. У Горњој Морави и Изморнику, на Косову, ношњу такође карактерише оглавље *крпа*, у облику капе са дугачким превезом који пада низ леђа. По дну тог покривала за главу, израђеног од црне домаће тканине, налазе се дугачке ресе и китке. Стављале су га на главу само жене, преко косе очешљане у трвеље. Уз дугачку кошуљу типа тунике, равно кројену, са извезеним шарама мирних тонова на високом оковратнику и грудима, опасивани су ткани вунени појас и прегача састављена из две поле. Горњи хаљетак *аљину*, од белог сукна, без рукава, украшену извезеним

орнаментима у виду спирала, кружних и цик-цак линија, носиле су невесте и жене. Изложена плантена *саја*, кратких рукава, дуга до појаса и богато навезена црном вуницом, јесте невестински хаљетак. Од накита којим су украшаване, омиљене су биле пафте – копче за појас, као и наруквице и огрлице исплетене од разнобојних стаклених перлица.

Соба број 5. По лепоти и складности одевних облика и украса, у косовско-метохијским областима истиче се косовска народна ношња. Преко косе, у коју су жене изнад ушију уплитале трвеље – *саплетке* (црне вунене плетенице), стављан је платнени обруч *отоз* и пешкир са кратким црвеним ресама окренутим према лицу. Дугачка, равно кројена кошуља, са клинастим проширењима у пределу скута и са равним широким рукавима, истиче се везом и геометризираном флоралном орнаментиком. На краткој сукњи (*бојче*, *бошча*), набраној у појасу и спреда отвореној целом дужином, заступљени су исти везени мотиви, али допуњени шљокицама. Напротив, на ширем појасу изразите су геометријске шаре, међу којима се у средишњем делу истиче крупан орнамент крста. На јелеку од црвене чохе и зубуну од белог сукна вез је у виду геометријских и вегетабилних мотива.

У шарским жупама Сиринићу и Средској сачувани су готово до половине XX века веома особени облици народне ношње, нарочито за покривање и кићење главе. Жене су и празником и обичним даном росиле *превез* за главу, израђен од црвене памучне или вунене тканине, са јасно испољеним црним, белим и жутиим утканим орнаментима. Такав је и изложени *превез*, који се састоји из три дела. Горњи део, *ремче*, покрива чело, *крајче* – главу, а трећи део, *превез* спушта се низ леђа, све до појаса. Уз *превез*, који се убраја у најизразитије покриваче за главу, жене су косу чешљале у *комаре*, врсту трвеља. Били су веома карактеристични и украси за главу, које су младе из Средачке жупе нарочито радо употребљавале. Четвороугаона плоча са дршком, такозвана *кита* или *крс*, покривена чохом и кружним шарама од каури шкољки, шљокица, разнобојних манистри и парица, поткићена је низовима перлица. Стављана је нагнута на теме, са низовима перлица који су падали према лицу. Прочелник, врста дијадеме, састављен из низа сребрних плочица са позлатом, о које су окачени ланчићи са привесцима, таксфе је припадао свечаном свадбеном накиту. У ношњи тих шарских жупа, осим *превеза*, кошуље, јелека, појаса, кратке сукње *бошче*, спреда отворене целом дужином, познати су сукнени горњи хаљеци, са рукавима и без њих, често украшавани нашивцима чохе у боји, везом, ресама и гајтанима.

Метохијска ношња састојала се углавном из истих хаљетака, али су разлике у погледу украшавања, а посебно у погледу боје веза, веома уочљиве. Таква је изложена кошуља

код које богати вунени вез тамноцрвене боје готово потпуно прекрива рукаве и груди на кошуљи. Орнаменти су геометријски и стилизовани биљни. Поред пешкира за покривање главе и косе очешљане у трвеље, ту је и накит исплетен од разнобојних перлица, као и кићанке које су се придевале изнад ушију.

Македонске народне ношње „вардарског комплекса“ представљају огромно богатство у погледу бројности хаљетака и њихових облика, разноврсности украшавања и многобројног накита, који је, нарочито у свечаним приликама, много коришћен. Осим тога, једно од главних својстава македонских народних ношњи је и донедавна очуваност многих архаичних елемената. Све то је, поред осталих узрока, тесно повезано и са географским условима и кетничким особеностима који су деловали да свака етничка и предеона целина у Македонији има своју ношњу. Међутим, и поред великих разлика и веома великог броја различитих народних ношњи, може се уочити извештан јединствен општи изглед одеће, који их повезује у већи крмплекс народних ношњи. Те заједничке особености су најчешће бела боја платнених и сукнених хаљетака, њихов крој, начин украшавања изразитим везеним орнаментима, вуненим украсима у виду гомбица, реса, затим примена срме и гајтана, што овим ношњама даје посебно обележје. Очуваност архаичних елемената видна је како у облицима тако и у називима појединих делова одеће. Међутим, македонске ношње је веома тешко сврстати у неколико већих група са истим заједничким својствима у погледу броја, кроја, украшавања или очуване архаичности основних одевних предмета. Ако се на једној одређеној територији са више предеоних целина и јављају по материјалу и кроју готово исти хаљеци, разлике у погледу додатних предмета и украшавања су толике да је веома тешко говорити о њиховим заједничким одликама. То се најпре односи на вез и различите орнаменте, крји дају посебан печат свакој ношњи. Због тога, кад се македонске народне ношње групишу, мора се имати на уму да се оне по извесним сличностима надовезују једна на другу.

Соба број 6. Да је то заиста тако, довољно је посматрати народне ношње кумановско-скопског подручја. Иако се у ношњама Кумановске Криве реке, Блатије и Скопске Црне горе јављају исти делови одеће (кошуља, платнена *саја*, сукнени *клашеник*, прегача, појас, пешкир за повезивање главе), већ на први поглед, и поред тог општег јединства, уочавају се велике разлике у украшавању.

На североистоку Македоније, у околини Куманова и у већем делу Славишта, распрострањена је ношња са богатом орнаментиком геометријских форми и складних боја, међу којима преовлађују мрка и црвена. На кошуљи, која у главним кројним елементима не одступа од општепознатог облика македонских кошуља типа тунике,

истиче се вез дуж целих рукава, затим вез на грудима и по дну скута. Бели сукнени хаљетак *збан*, са кратким рукавима, који се облачи преко кошуље, такође је украшен везеним геометријским орнаментима, који уоквирују вунене *китке* (кићанке) и допуњавају сјајне *лске* (шљокице). Готово на исти начин обликовани су платнена *саја* и сукнена *курдија*, горњи хаљеци без рукава, који су спреда отворени целом дужином. Међу одевним предметима који тој ношњи дају особен изглед истиче се ткана прегача, украшена крупним геометријским шарама, од којих је карактеристична шара *коло* у облику ромба. Повезивање главе пешкиром, преко кога се ставља други пешкир *челник*, опасивање једног или два ткана вунена појаса, допуњено металним копчама – пафтама и другим накитом у свечаним приликама, употпуњавају општи изглед ове ношње.

И у народној ношњи становника Блатија, равничарске котлине у непосредној околини Скопља, могу се запазити готово исти основни делови одеће као и у околини Куманова, али су разлике у украшавању, особито у техници и облику извезених шара, веома изражене. То се, пре осталих, односи на стилизоване и геометризиране цветне мотиве на рукавима, грудима и скутима кошуље. Извезене шаре црном бојом и другим бојама вуненом пређом, слободне су, без позадине, што није случај са везом из других македонских области.

Северно од ове блатијске групе издваја се, нарочито по украшавању хаљетка мрким вуненим предивом, народна ношња становника планинских села Скопске Црне горе. Та особеност може се запазити на изложеној дугачкој кошуљи типа тунике, израђеној од памучног плазда домаће израде, са богатим црним везом, чија је пластичност постигнута употребом вуне различите дебљине. Према облику и орнаментима, кошуље су добијале називе, на пример: *кола*, *мешано*, *со китке*, *крсташица* и др. Накит, којим су се у овој предеоној целини највише китиле невесте, веома је бројан и разноврстан. Поред осталог, заступљен је *игла главичата*, затим *сребро плочка* (тепелук са трепетљикама) за покривање чела, наушнице са трепкама, *гердан* за украшавање груди, са централном розетом и ланчићима са привесцима који се причвршћују за одећу у висини рамена. Најзад, ту су још велике копче – пафте за горњи појас *колун*, који се опасује преко ширег појаса тканог од разнобојне вуне. Кад невеста стави на себе сав накит, њиме прекрије готово цео предњи део.

Соба број 7. На западу Македоније, у већој области која се назива Полог и обухвата две предеоне целине, запажају се ношње које се знатно разликују, како по кроју и изгледу хаљетака тако и у техници и материјалу њиховог украшавања. Становници доњополошких низинских села, чије је седиште Тетово, у својој ношњи, осим беле платнене кошуље украшене црним вуненим везом и окцима од металне жице – *тела*,

затим горњих хаљетака од платна или од сукна домаће израде, појаса са црним вуненим ресама, имају и две прегаче са предње стране, тако да једна не покрива другу. На изложеној *скутачи*, малој правоугаоној прегачи, примењена је срма у ткању, која истиче ситне геометријске орнаменте. *Леса*, плетени венац са низом пелтенки од црне вуне, које су поткићене парицама и ђинђувама, заједно са другим накитом, обогаћује оглавље приликом разних свечаности.

Народна ношња из Горњег Полога, по хаљецима нарочитог кроја и облика, као и по појави предње и задње прегаче, граничи ову ношњу не само у односу на ношњу у суседном Доњем Пологу него и у односу на друге македонске ношње. Осим тога, већина хаљетака, поготову оних који се облаче празником, богато је украшена срмом, ширитима, срменим гајтанима и прекривена богатим металним накитом, што је допринело да се ова ношња убрајала међу најскупоценије ношње. То богатство у облицима, материјалу и изради уочава се и на изложеним предметима. Да поменемо само *клашеник гувеалски* – горњи бели сукнени хаљетак са рудиментима рукава и *колун со китки* – појас, чије разнобојне ресе са срменим котурима падају низ бокове и целокупној ношњи дају веома декоративан изглед. Уз оглавље – срмени *сокај*, са црним ресама које висе низ леђа, невесте се ките разноврсним и бројним накитом, међу којим се истиче сребрна огрлица у виду лесе са уметнутим украсима од зеленог камена.

На подручју у коме је распрострањена дебарска ношња, по својим одликама издваја се мијачка ношња становника Мале Реке. Како су се Мијаци у прошлости у већим групама исељавали и у друге крајеве Македоније, где су чували и одржавали своју ношњу, осим у матичним насељима у поменутој Малој Реци, иста ношња налази се још и у местима Попрадише и Ореше у велешком крају, у Смилеву у близини Битоља, затим у кичевском Ехловецу и, најзад, у Крушеву. Једно од основних обележја те ношње је префињени вез изведен у техници шупљикавог бода – расплета. Највише је примењиван у украшавању кошуља, и то рукава и попрсја, а изводио се црвеним фино упреденим танким вуненим предивом. Осим тога карактеристичног веза, мијачка ношња се одликује и обиљем реса. По очуваности и лепоти примењених украса, нарочито веза и металног накита, чувена је народна ношња из Смилева. Такав је и изложени *клашеник*, хаљетак са рудиментима рукава, израђен од белог сукна и при дну украшен везом у виду стилизованих гранчица. *Сокај*, чији је доњи део украшен вегетабилним орнаментима на црвеној основи, један је од карактеристичних покривала за главу, познат, иначе, у ношњама у западним и југозападним крајевима Македоније. Осим сокаја, познате су и мараме за покривање главе, украшене дужим ресама по ивицама. Носе их девојке и жене, али је девојачка *дарпна* поткићена белим ланеним

китама.

Соба број 4. Одећа из Дебарске жупе и Голог брда, на самој граници према Албанији, такође је изразита у погледу веза, реса и накита. Ресе, које су већином наранџасте боје, дају голобрдској ношњи посебно обележје у колориту, јер се та боја у другим крајевима ретко примењује. То се може запазити на марами за покривање главе, такозваној *корпи*. Њени крајеви су извезени и поткићени дугачким вуененим и срменим ресама.

Жене Охридских и Струшких пољана, преко дугачке, равно кројене кошуље, извезене на местима (попрсје, рукави, дно скута) која остају видљива испод горњих хаљетака, носе пругасте прегаче са богатим вуененим и чоханим реснатим украсима по дну. У ношњи тих пољана чести су облици накита на којима је метал допуњен коралним перлама (наушнице, *прочелник* у виду дијадеме и др.)

Желевска ношња се по својствима везује за преспанску ношњу и обухвата села која су се, према подели државних граница после првог светског рата, нашла на крајњем северу Грчке. У основним одевним елементима и украшавању ова ношња је јединствена са ношњама која се простиру у крајевима северно од тих области. Кад је Х. Црниловић обухватио и ову ношњу у вардарски комплекс, имао је на уму, пре свега, да се етничке границе често простиру и ван административних и политичких целина, али да се у погледу распрострањења етничких појава не морају увек узимати у обзир. Изложена ношња из Желева, која се састоји из платнене извезене мараме за покривање главе, кошуље са богатим вуененим везом геометријске орнаментике, горњих хаљетака израђених од сукна беле и црне боје, са вуененим украсима, ткане вунене прегаче и широког појаса са ресама и кићанкама на крајевима, као и чарапама исплетеним од разнобојног вуненог плетива, представља једини до сада сачувани примерак ове ношње, по чему спада међу највреднији материјал збирке Христифора Црниловића.

Народна ношња која, по стилском јединству у облицима, кроју и уркашавању основних делова, захвата подручје Прилепско-битољског поља и Мариова, позната је и по томе што је свакако била једна од најтежих женских ношњи. У тој ношњи, поред веза разних нијанси црвене боје, затим црног појаса од уплетених вуnenих гајтана којим се обавијају по неколико пута, познато је мноштво металног накита, који покрива грудни и појасни део хаљетка. Вероватно највеће копче за појас – пафте, са биљним и геометријским мотивима, ношене су у овим крајевима. У мариовској ношњи, осим извесних разлика у погледу веза и специјалног украшавања глава, нарочито у ношњи невеста, у коначном обликовању одевних предмета веома се много користе ресе, што није тако чест случај у сродној прилепско-битољској одећи. Такви су *убруси*, пешкири са ресама. Девојке *убрус* једноставно пребаце преко главе, док га жене савијају у чалму,

тако да ресе падају са стране.

Уз комплете народних ношњи и појединачне одевне предмете изложене су и мање скупине разних врста накита који је, како у Србији тако и на Косову, а особито у Македонији, обилато коришћен у допуњавању и украшавању народне одеће.

Изложбом су обухваћена и два ентеријера, карактеристична за куће источњачко-балканске архитектуре из XIX века, којој припада и Манакова кућа. Обнављањем оцаклије (**соба број 4**) и сећије са полицама (**соба број 8**), који су били саставни део унутрашњег уређења грађанских кућа у варошима Србије у прошлом веку, опремањем тих ентеријера предметима из збирке Х. Црниловића, настојали смо да прикажемо њихово место и улогу у свакодневном животу грађанског становништва, које је било под знатним утицајем источњачке културе. Од изложених предмета помињемо посуђе од метала, керамике, мајолике и порцулана, дрворезбарену розету са цветним мотивима, постављену на таваници, као и делове грађанске ношње и накита из XIX века.

Јасна Бјеладиновић Јергић